

Krigets spår i Sarajevo

Ina Krokfors

Sarajevo är känt för tre händelser; skotten i Sarajevo 1914¹, vinterolympiaden 1984 och den fyra år långa belägringen i början av 1990-talet. Den senaste händelsen av dessa tre är den som fortfarande syns tydligast i stadsbilden. Minnet av belägringen, och kriget i sin helhet, är fortfarande färskt både hos gammal och ung, och man är villig att berätta om sina upplevelser för stadens besökare. I min essä kommer jag att fundera över hur denna närhistoria presenteras och tolkas, främst på museer och på en guidad tur, men också i själva stadsbilden.

Belägringen

Till mina intressen då jag reser hör att lära mig något nytt. Sarajevo fann jag speciellt intressant eftersom kriget och belägringen skett under min livstid, även om jag då ännu var ett barn. Alltså kände jag ett speciellt intresse för att lära mig mera om detta krig som man ännu idag kan se tydliga spår av i Europa. Som guide hittade jag av ren tur en roman skriven av den svenska krigsjournalisten Johanne Hildebrandt om hennes resor och upplevelser på Balkan åren 1992-2001. Speciellt de kapitel som behandlade samma städer som jag besökte var intressanta, men Hildebrandt är duktig på att väva in fakta på ett intressant sätt i sin historia. Boken förklarade bakgrunderna till kriget, men viktigast av allt, berättade hur det var.

Sarajevos belägring började år 1992 då serberna omringade staden nästan fullständigt. Den enda kontakten till resten av Bosnien fanns på andra sidan flygfältet som bevakades av FN. Till en början tog sig sarajevoborna till andra sidan genom att springa i sicksack över flygfältet, men detta var allt för riskfyllt. Sarajevo ligger nämligen i en vacker floddal mellan kullar och berg upp på vilka serberna riggat upp sitt artilleri. Sarajevoborna var däremot helt utan vapen eftersom bosnierna överlämnat sina vapen till den jugoslaviska armén strax innan krigets början. Nu användes dessa vapen emot dem själva.

År 1993 byggdes en tunnel under flygfältet. Tunneln, som kom att bli livsviktig för sarajevoborna eftersom både matvaror och mediciner transporterades genom den, var cirka 800 meter lång, men bara 160cm hög och en meter bred. En räls gick längs marken, men privatpersoner som skulle till andra sidan fick bära sina bördor längs tunneln där man inte kunde räta på sig. Tunneln var också så smal att man inte kunde gå om varandra ifall man möttes, därför var det viktigt att meddela att man var den sista från sin sida. Därtill var tunneln en tickande bomb, eftersom man hade dragit både elledning och gasrör igenom tunneln, samtidigt som det ofta var upp till knäna med vatten. Serberna visste om tunnelns existens men inte dess position och sålunda bestod en överhängande risk för att tunneln när som helst kunde sprängas i luften. Trots detta passerade ungefär en million människor genom tunneln under belägringen.

Belägringen tog nästan fyra år och under dessa år dog 10 000 sarajevobor. På grund av belägringen bestod en brist på allting inne i staden. Som valuta användes D-mark, och med ett

paket cigaretter kunde man förhandla till sig nästan vad som helst². Invånarna försökte trots detta leva ett så normalt liv som möjligt, till exempel gick barnen i skola i husens källare de dagar som var lugnare. Så småningom blev det svårare och svårare att försöka efterlikna ett normalt liv då höghusens gårdar förvandlades till odlingsmark och grönområdena blev till gravgårdar där man grävde färdiga gravar på natten för följande dags offer. I medeltal dog ca tio personer per dag, men alla blev inte skjutna, många svält ihjäl. I medeltal tappade en sarajevobo tio kilo i kroppsvikt under belägringen.³

Idag arbetar en stor andel av sarajevoborna inom turistbranschen. Den officiella arbetslöshetsprocenten är hög, men många är mångsysslare som arbetar svart eller byter tjänster för att överleva. De flesta försöker få sig en liten andel av turistflödet. Framtiden är osäker och klyftan mellan de rika och de fattiga växer ständigt, liksom klyftan mellan regeringens verklighet och den verklighet som folket lever i. Andan är dock god, och speciellt ungdomarna är enträgna över att knyta band mellan de etniska grupperna.

Nationalmuseet

Bild 1: Nationalmuseet sett från gatan. Foto: Oskar Ahlgren.

Under mitt besök i Sarajevo besökte jag tre museer varav ett i sammanband med en guidning. Jag ska i följande kort presentera de olika museerna och lyfta fram vad jag tycker är väsentligt i detta sammanband. Museerna var mycket olika varandra. Ett av de museer jag besökte var Nationalmuseet (bild 1) som jag förstås förväntade mig mycket av. Entrébyggnaden inhyser en arkeologisk utställning där de arkeologiska fynden, de flesta i form av stenblock från romartiden, ligger i

rader på golvet. Först i det andra rummet presenteras själva museet i en alltför utförlig mediapresentation på en liten skärm. Från denna framgår att museet grundats under nationalromantikens dagar år 1888 och består numera av fyra skilda byggnader byggda runt en liten botanisk trädgård, alla byggda under åren 1909-1913 då man också grundade Sarajevos universitet. Tre av byggnaderna är öppna för besökare, och förutom den arkeologiska utställningen finns en naturhistorisk byggnad med uppstoppade djur och en omfattande mineralsamling samt en etnografisk byggnad med varierande utställningar och interiörer från den ottomanska tiden. Sett med museologisk blick fann jag mycket att kritisera, speciellt i den arkeologiska utställningen där engelsk text fattas, och den naturhistoriska utställningen som består av vackra gamla vitriner med hundratals nästan likadana mineraler med endast namnet under. Detta i sig är rätt fascinerande eftersom man, lyckligtvis, rätt sällan stöter på liknande i Finland, och fenomenet med hundra nästan likadana fastnålade flugor blir förklarligt då man tar i beaktande att museet är tätt sammankopplat med universitetet (bild 2).

Bild 2: Rader av vitriner... Foto: Oskar Ahlgren.

Museet i sig hänger inte samman med det senaste kriget, men eftersom museet grundats, och dess nuvarande byggnader byggts under en period då Sarajevo återigen var huvudstad för självständiga Bosnien och en nationalromantisk anda rådde, kan man anta att byggnaderna är en symbol för den bosniska självständigheten. Utvärtes var dessa byggnader i utmärkt skick utan några skråmor. Inne på naturhistoriska museet kan man dock hitta en tilltufsad uppstoppad fågel, i vitrinen bland de andra, som vid närmare blick visar sig nästan blivit träffad av en kula. Dun från fågeln har lossnat vid träffen och fastnat i tyget på vitrinens bakre vägg. Detta öppnade ögonen för att upptäcka andra kulhål i väggen bakom och som en förklaring fönstren på väggen mitt emot som vetter utåt från stadskärnan. Så även om utställningarna i sig själva är mycket ålderdomliga, de uppstoppade djuren blekta och inga nya utställningar byggts de senaste trettio åren, kan man anta att byggnaderna i sig själva varit viktigare att piffa upp som symboler för överlevnad och fortlevnad.

Historiska museet

Bredvid Nationalmuseet står Historiska museet, en ruggig skapelse av glas och stål i socialismens anda. Entrén och nedersta våningen går i samma stil som nationalmuseet, utställningarna består av framställda föremål med texter på bosniska. Det intressanta finns på översta våningen och på innergården; huset själv blev rejält skadat under belägringen. Museipersonalen har valt att lämna byggnaden delvis i det skick som det var efter kriget. På innergården står en pansarvagn och på cementväggarna

Bild 3: En suddig bild av Historiska museets innergård. Man kan se pansarvagnen skynta bakom trädet, på väggen bredvid finns vita stjärnor målade. Foto: Oskar Ahlgren.

runt den har stjärnor målats runt varje kulhål (bild 3). På översta våningen finns en utställning om belägringen. Enligt turistbroschyrerna har utställningen skapats av sarajevoborna själv så att vem som helst har fått komma till museet med sina minnen från kriget. Utställningsutrymmet är mycket asketiskt, en enda vit sal där texter är fästa på väggarna och föremålen ligger lite här och var. Man har också gjort en liten interiör från en lägenhet i Sarajevo för att åskådliggöra hur omständigheterna förändrade situationen då bostadsbrist rådde och delar av lägenheter blivit sönderskjutna. Utställningens texter är informativa och intressanta, och vissa av dem till och med humoristiska, så som den om krigets ABC, en överlevnadsguide för oinsatta. Bland föremålen i salen finner man gamla vapen, vissa av dem hemgjorda, olika slags uniformer, en skylt i papp som varnar för krypskyttar, personliga föremål så som plånböcker och fotografier från döda, gamla kastruller som gjorts till små ugnar och bilder, bilder, bilder. Användningen av personliga föremål är denna utställnings hjärta, något jag skall återkomma till senare.

The Tunnel Tour

Bild 4: Tunnelmuseet, beläget i ett vanligt egnahemshus utanför centrum. Huset har lämnats i det skick det var efter kriget. Foto: Ina Krokfors.

Det sista museet jag skall presentera hänger ihop med en guidad tur riktad till turister som kallas "The Tunnel Tour" och säljs via stadens turistinformation. Turen grundar sig på tunneln som grävdes under flygfältet och som var enda kontakten till yttervärlden, samt det lilla hemmamuseum⁴ som grundats vid tunnelns öppning i Sarajevo. Turen börjar med en bussfärd genom Sarajevo i en åldrig, högljudd buss tillsammans med en guide som berättar om stadens historia och kriget. Efter många kringelikrokar kommer bussen fram till ett helt vanligt hus vid en helt vanlig gata utanför Sarajevos centrum (bild 4). Bakom huset kan man se flygfältets landningsbana skymta. Man stiger av bussen tillsammans med guiden och går direkt ut på husets gårdsplan till en liten föreläsningssal under ett tak. Guiden berättar koncist och begripligt om både belägringen och tunneln, och visar också en video om dessa två. Han berättar också om sina egna erfarenheter, hur han som barn rymde ut på gatan och fick granatsplitter i benet och om hur han oroad sig för sin lärare som varje dag försökte ta sig till skolklassen i husets källare. Det är guiden som gör besöket verkligen intressant, speciellt som han är klart under trettio år och kan själv berätta om sina erfarenheter. Han kan bland annat lyfta fram intressanta detaljer, så som att tunneln stärktes med karmar av stål på Sarajevos sida, men med karmar av trä på andra sidan. Förklaringen var att alla träd i Sarajevo huggits ned redan under krigets första vinter och därför fick man använda sig av stål; då en sarajevobo slog huvudet i trä istället för stål var han lättad över att ha kommit halvvägs, dessutom var träet ingen match för hans hårda bosniska huvud⁵. Han för också fram det speciella sinne för

humor som många bosnier har; en blandning av svart humor och ironi, en överlevnadsmetod för att klara av kriget.

Inne i själva museet finns föremål som berättar lite om Bosniens historia, men främst bilder på tunneln och kändisar som besökt den. Man har också sparat vagnar och bårar som använts på rälsen i tunneln, och typiska säckar för mjöl och andra matvaror som sarajevoborna bar på ryggen då de hukande tog sig igenom. Utanför huset har man lämnat granatrosorna⁶ kvar på marken. Av själva tunneln finns en tolv meters stump kvar, resten av tunneln kollapsade strax efter att man slutade pumpa bort vattnet från tunneln. Genom denna lilla stump får besökarna gå för att leva in sig i hur det varit under kriget. Som museolog tycker jag det är fint att man insett redan tidigt att tunneln och dess föremål är värda att bevaras, men på detta hemmamuseum finns inte en gnutta museologisk yrkeskunskap vilket får mig att undra ifall man alls frågat sig hur länge man tänkt upprätthålla museet och vad man tänkt göra med de unika föremålen i det fall att museet slutar sin verksamhet. Inga föremål är nämligen skyddade, inte ens med ett rep för att hindra besökarna att gå för nära, och guiden tar i sakerna medan han talar. Den samma frågan ställer jag mig då det gäller själva tunneln; just nu verkar den stabil, men hur många miljoner turister kan trampa igenom den innan också den sista resten faller ihop?

Krigets spår i staden

Kriget har lämnat sina spår överallt i Bosnien, men Sarajevo kan räkna sig till de städer som fått sin beskärda del av artilleriet. Då man kommer in till staden lägger man fort märke till de äldre hus, ofta socialistiskt byggda betongkloss, som har sett sina bästa dagar. Målarfärgen har flagat och väggarna pryds av både små, små skothål och granatsplittrets större urgröppningar. Vid stadens infart finns också en enorm byggnad där bara de bärande mellanväggarna och golvplanen är kvar. Enligt Tunnel Tour -guiden är detta det gamla ålderdomshemmet som också Hildebrandt nämner i sin bok där hon fasar över varför åldringarna inte evakuerades, utan lämnades vid detta hus som kom att stå mitt på frontlinjen. De rammade husen samsas om utrymmet med nya höga, byggnader av glas och stål som antagligen byggts på de platser där gamla hus bombats sönder. Samma moderna hus fyller också stadens centrum där man också finner vackert restaurerade gamla hus. De gamla turkiska kvarteren är speciellt väl beskyddade eller restaurerade. Det är här turisterna rör sig, och om de vill kan de blunda för krigets spår även om att de står synliga för den som vill se.

Jag finner det speciellt intressant att fundera över vad man valt att rikta de ekonomiska resurserna på då man börjat restaureringen och återuppbyggandet. I Nationalmuseets fall har man valt

Bild 5: En av granatrosorna på Sniper Alley som bleknat med åren. Foto: Oskar Ahlgren.

att återskapa byggnadernas forna nationalromantiska glans på bekostnad av de urgamla utställningarna, medan man på historiska museet velat lyfta fram krigets spår. Att man sedan kan finna skotthål mitt i de gamla kvarteren som restaurerats kan man se som en meningsyttring, ett litet tillrop om det förflutna. Jag skämtade under resan om att jag själv antagligen skulle måla alla skotthål rosa så att de skulle urskiljas, som en påminnelse om kriget. Senare fann jag att man vid Historiska museet gjort ett liknande beslut genom att måla stjärnor runt varje grop. Sniper Alleys⁷ granatrosors färg har bleknat, men de finns kvar på trottoarerna (bild 5). Att måla skotthålen på ett vanligt hyreshus är inte ännu aktuellt då dessa kulhål finns på varje äldre hus, men kanske om tjugo eller trettio år kan man anse att husen är överlevare som har något speciellt att berätta och lyfta fram, eller som kanske till och med bör beskyddas.

Överlevarnas stolthet

Genom att välja att låta dessa tecken finnas kvar visar sarajevoborna en viss stolthet för att ha överlevt. Eftersom spåren är så många är det omöjligt gömma undan dem eller att glömma kriget. Även om man också vill lyfta fram Sarajevos andra sidor, tycks sarajevoborna vara enträgna om att berätta sin historia; de har alla upplevt kriget. Turisterna tvingas inte att se kriget⁸, men tecknen finns där, liksom stadsborna som inte själva vill tala om sina egna erfarenheter, men nog gärna skämtar om det skedda på en allmän nivå. I dessa skämt kommenterar man ironiskt den bosniska flaggan⁹, en kompromiss utan historiskt bakgrund som ogillas av de flesta, administrationen¹⁰ och de bisarra händelser och anordningar som i krissituationer blir normativa, så som bristen på mat. Man skämtar också om de olika folkslagens stereotypa sinnesslag, vilket kanske kan ses som en frisk utveckling. Humorn är verkligen svart och i skämten skrattar man åt sig själva och sin egen situation.

En viss stolthet kan man också se i de föremål som finns på Historisk museets utställning. Där finns bland annat kastruller som har vänts upp och ner och omformats till pyttesmå ugnar som kan värmas med de flisor man hittar. En smal lång skorsten har gjorts av ett plåtrör, denna sticker man sedan ut genom det lilla hål som man gjort i väggen skilt för detta ändamål. Också många andra behändiga uppfinningar finns utställda. Dessa kan symbolisera en viss stolthet över folkets uppfinningsrikedom och överlevarförmåga. Lene Otto skriver i sin artikel Kommunismens eftermaele. Museer och erindringspolitik i østeuropa om hur kommunismens föremål idag får en ny, nostalgisk betydelse. Samma förändring kan man se också hos ugnarna och de andra uppfinningarna; under kriget har de varit vardagsföremål, nödvändiga för överlevnaden, men idag, när de inte längre är nödvändiga, kan sarajevobon se på dem med stolthet och gratulera sig själv för att ha klarat av den tid då de behövdes. I ett museum fjärras föremålet från sin ursprungliga situation, även om den fortfarande kan finnas i samma kontext. Eller som Lene Otto konstaterar om *ostalgi*: ”Kommunismen objektiveres og gøres til et fremmed land, man kan besøge”. Vad jag inte vågar uttala mig om är ifall sarajevoborna redan hunnit så långt att de blickar tillbaka med något annat än lättnad och ett stråk av stolthet.

Att återuppleva på museum

Krigets traumatiska händelser håller man helst för sig själv, och därför är Historiska museets utställning intressant av två orsaker: för det första ger det en mycket informativ bild om hur livet var, något som sarajevoborna hellre skämtar än berättar om, för det andra för att stadsborna själva fått medverka i utställningen och därför kan ses som en terapeutisk utställning. Otto skriver om krigsmuseers terapeutiska verkan och om hur de överlevande kan söka en förklaring till det skedda och bekräftelse för sina erfarenheter. Hennes tanke är att ett möte med historien är terapeutiskt. Men det är inte bara överlevarna som tvingas relatera sig till utställningarna, utan varenda museibesökare, speciellt i Sarajevos fall där största delen av besökarna är gamla nog att ha upplevt 1990-talet. Man frågar sig automatiskt; vad gjorde jag då? Otto talar om en direkt fysisk kontakt; i Tunnelmuseet får besökarna själv uppleva den trånga mörka tunneln och känna lukten av fuktig jord. Krigets fysiska närvaro går också att förnimma i själva staden då man promenerar bland hus som är skottskadade här och där.

Historiska museet använder sig, liksom många andra krigsmuseer, mycket av personliga föremål. I en vitrin på Historiska museet ligger plånböcker och föremål som hittats i fickorna på dem som dött på Sarajevos sjukhus. De flesta föremål är värdelösa, men mycket personliga. Kanske är de så personliga att sjukhuspersonalen känt sig för illa till mods för att slänga dem även om ingen någonsin kommit för att hämta dem. Otto betonar värdet av autenticitet hos sådana föremål, så som om något av den döde blivit kvar i föremålet. Speciellt effektiva är föremål som varit i direkt kontakt med den döde. Detta får mig oundvikligen att tänka på gammal folkmedicin där botande av sjukdomar sker med hjälp av döda personers ägodelar. Vi vill än idag tro att någon slags känsla eller förnimmelse blivit kvar i föremålen. Lika så gör helt vanliga, vardagliga bilder av personer som vi vet är döda, oss illa till mods. Också dessa används som effekt på museer, ett sätt att orsaka en reaktion hos besökaren. Genom fotografier lyfter man också fram krigets hjältar och offer, personer som man kan relatera sig med och känna igen sig i. Ingen skall lämnas kall, alla skall få en känsla av att det kunde lika gärna ha varit de själva.

Museer som aktörer och instrument

Ju yngre en händelse är, desto större är museets roll i att skapa en gemensam minnesbild och tolkning av det förflutna. Denna bild påverkar våra aktioner. Lene Otto diskuterar mycket om museernas politiska roll samt om deras roll som instrument eller aktörer. I Sarajevos fall kan man konstatera att Historiska museet försöker vara en stark aktör som ger en del av sin makt till överlevarna, och på detta sätt också blir ett instrument. Aktionen består i att museet gjort detta val medvetet och inte har egenhändigt skapat en utställning, utan istället låtit skapa en som invånarna kan känna som sin egen. Också tunnelmuseet är en självständig aktör som baserar sig på enskilda människors val, medan Nationalmuseet kan ses som ett omedvetet instrument; det fula har städats upp, antagligen utan att tänka på vilken bild denna aktion ger. Nu kan man stoltsera med denna fina byggnad i turistbroschyrer. Som tidigare konstaterats ger Nationalmuseet omedvetet inblickar i kriget trots att museet i sig självt inte behandlar ämnet. Historiska museet och Tunnelmuseet försöker däremot skapa en rätt neutral och faktisk bild av kriget. Dock vaknar frågor om serbernas och bosniernas relation idag, denna fienderelation förskönas nämligen inte, men presenteras utan att utpeka någondera parten som skyldig.

Enligt de sarajevobor som jag träffade har Bosnien-Hercegovinas politiker en hög medelålder och korruptionen är omfattande. Politikerna lever i en annan sfär än befolkningen överlag. Därför inväntar man nu ett generationsskifte där yngre politiker med nybyggande fräscha idéer för landets framtid kan ta vid. Ett av framtidens nyckelord är säkerligen turism, men det återstår att se hurudan roll kulturen och museerna ges i framtida Sarajevo.

Skribenten är HuK, som studerar Nordisk folkloristik vid Åbo Akademi.

Källor:

Hildebrandt, Johanne: *Blackout* (2008)

Otto, Lene: *Kommunismens eftermaele. Museer och erindringspolitik i østeuropa*. Nordisk museologi 2008

Sekundärkällor som använts för att bekräfta information:

http://sv.wikipedia.org/wiki/Bosnien_och_Hercegovina (8.9.2009)

http://en.wikipedia.org/wiki/Sarajevo_Tunnel (7.9.2009)

¹ Serben Gavrilo Princip sköt den österrikiska kronprinsen Franz Ferdinand i Sarajevo och orsakade första världskrigets utbrott.

² Som kuriosita kan man notera att över 60 % av bosnierna röker idag, en ovana som kriget säkert haft sin andel i att bygga upp. Cigaretfabriken i Sarajevo hörde också till de fabriker som fortsatte sin verksamhet trots belägringen. Mot slutet använde man på grund av pappersbrist blad från böcker till att rulla cigaretterna varefter man skämtade ”ta en cigarett, du kan lära dig någonting!”.

³ Enligt Sarajevos Krigsmuseum

⁴ Med hemmamuseum syftar jag i detta sammanhang på ett museum som inte upprätthålls professionellt. I detta specifika fall var museet grundat av de privatpersoner som bor i det hus i vars källare tunneln hade sin öppning. Huset är fortfarande bebott.

⁵ Detta var ett av de skämt guiden berättade under sin presentation

⁶ En granatros är det mönster som blir kvar på stenbeläggningen efter att en granat slagit ned. På ”Sniper Alley” har dessa målat röda.

⁷ Huvudgatan ut mot flygfältet fick detta namn då det var ett speciellt populärt mål hos de serbiska krypskyttarna. Gatan är en bred allé och var därför speciellt farlig att korsa.

⁸ Man kan dock anta att de flesta turister, speciellt sommartid, lockas till Sarajevo för dess intressanta historia eftersom stadens enda trumfkort utöver detta är vintersport.

⁹ Flaggan har en gul triangel som kallas för den ”Bosniska triangeln”, en motsvarighet till Bermuda triangeln; det är dit alla bosniska pengar försvinner.

¹⁰ Bosnien är uppdelad i tio län som alla har en regering och en president, dessutom finns en gemensam regering och en president för hela landet. Landets presidentur skall cirkulera bland de tre olika folkgrupperna. Av förståeliga skäl anses detta system instabilt och olämpligt för en längre tid.